

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

1. สภาวะหนี้สินของเกษตรกรบ้านโป่งรูปพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ที่อยู่ในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม มีภาระหนี้สินเกือบทุกครอบครัว เฉลี่ยครอบครัวละ 200,000 กว่าบาท การก่อหนี้เริ่มตั้งแต่การเข้ามาอยู่ในเขตปฏิรูป ที่มีเงื่อนไขว่า เกษตรกรที่จะเข้ามาอยู่ในเขตปฏิรูปที่ดินนั้นต้องเป็นเกษตรกรที่ไร้ที่ดินทำกิน และมีฐานะยากจน ซึ่งเท่ากับว่าเริ่มต้นจากศูนย์หรือติดลบ และเมื่อเข้ามาอยู่ในเขตปฏิรูปต้องเข้าร่วมโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงที่ต้องกู้เงินมาลงทุนในการปลูกมะม่วง ดังนั้นการเกิดหนี้สินของเกษตรกรนั้นเริ่มจากการตัดสินใจเข้ามาอยู่ในเขตปฏิรูปที่ดิน ซึ่งเป็นนโยบายของรัฐ จากสภาพพื้นที่ที่เป็นดินปนทรายและไม่มีน้ำเพื่อการเกษตร ทางสำนักงานการปฏิรูปที่ดินจึงได้จัดทำโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงในเขตปฏิรูปขึ้น เพราะมะม่วงเป็นพืชที่ปลูกง่าย และทนแล้งเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ โดยประสานงานกับทาง ธ.ก.ส. เพื่อให้สินเชื่อแก่เกษตรกรในการลงทุน และประสานงานกับทางบริษัทต่อทรัพย์ในเรื่องของกิ่งพันธุ์มะม่วง โดยทางบริษัทได้ทำสัญญาที่จะรับซื้อผลผลิตจากเกษตรกร ซึ่งในการปลูกมะม่วงจะต้องใช้เวลา 5-6 ปี มะม่วงถึงจะให้ผลผลิต เกษตรกรจึงต้องหนี้ยึ่งชีพของตนเองด้วยการปลูกพืชผักอื่นแซมในที่สวนมะม่วง บางส่วนก็ไปรับจ้าง ซึ่งรายได้ที่ได้มานั้นไม่เพียงพอที่จะนำมาชำระหนี้ให้กับทาง ธ.ก.ส. และ ส.ป.ก. และเมื่อมะม่วงให้ผลผลิตก็ประสบกับปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำ ทางบริษัทไม่รับซื้อเพราะว่า ผลผลิตไม่มีคุณภาพ ก็ทำให้เกษตรกรต้องขาดทุน และไม่มีเงินที่จะมาชำระหนี้ ทำให้ภาระหนี้สินที่มีอยู่เพิ่มสูงขึ้น

2. เงื่อนไข/ปัจจัยที่ก่อให้เกิดหนี้ของเกษตรกร ในการศึกษาครั้งนี้พบว่า เงื่อนไข และปัจจัยที่มีผลต่อการก่อหนี้ของเกษตรกร สามารถสรุปได้ดังนี้

2.1 เงื่อนไขที่มีผลต่อการก่อหนี้ของเกษตรกร มีดังนี้

2.1.1 เงื่อนไขในการดำเนินงานตามนโยบายของรัฐ ในการรับสมัครเกษตรกร เข้าทำกินในเขตปฏิรูปที่ดินของสำนักงานการปฏิรูปที่ดินจังหวัดลำพูน ต้องเป็นเกษตรกรที่ไม่มีที่ดินทำกิน มีฐานะยากจน ซึ่งเท่ากับเกษตรกรที่เข้ามาอยู่ในเขตปฏิรูปนั้นเริ่มต้นจากศูนย์หรือไม่ก็ติดลบ

เพราะว่าเมื่อเข้ามาอยู่ต้องทำสัญญาเช่าทำกิน และเข้าร่วมโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงในเขตปฏิรูปที่ดินที่เกษตรกรจะต้องกู้เงินจาก ธ.ก.ส. มาลงทุนในการปลูกมะม่วง โดยให้ในรูปของ กิ่งพันธุ์ ปุ๋ย สารเคมี และอุปกรณ์อื่นๆ ซึ่งมีราคาแพงกว่าท้องตลาด กิ่งพันธุ์มะม่วงก็เป็นกิ่งพันธุ์ที่ไม่แข็งแรง ทำให้เกษตรกรต้องซื้อกิ่งพันธุ์ใหม่ที่แข็งแรงกว่า ทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น

2.1.2 สภาพพื้นที่ที่แห้งแล้ง และไม่มีน้ำเพียงพอสำหรับการเกษตร ซึ่งทำให้การปลูกพืชผักของเกษตรกรนั้นต้องเลือกพืชที่ต้องการใช้น้ำน้อย และการลงทุนส่วนใหญ่จะเน้นในเรื่องการวางระบบน้ำในสวน และต้องมีการจัดการเรื่องการใช้น้ำที่มีการหมุนเวียนกันในการสูบน้ำเข้าสวน ซึ่งเกษตรกรบางรายอาจจะต้องรอนานหลายวันกว่าจะถึงรอบของตนเอง ซึ่งก็ส่งผลกระทบต่อผลผลิตของตนเอง

2.1.3 ค่านิยมความเชื่อเกี่ยวกับหนี้สินของชาวบ้าน ที่ไม่ค่อยเดือดร้อนหรือกลัวการเป็นหนี้สิน มองหนี้สินไม่ใช่เรื่องหน้าอาย เพราะที่คนชุมชนมีหนี้สินกันเกือบทุกครั้งเวียนจึงทำให้ชาวบ้านไม่กลัวการเป็นหนี้ การใช้วิถีชีวิตของชาวบ้านจะผูกพันกับการเป็นหนี้มาตลอด ตั้งแต่เรื่องการลงทุนทางการเกษตร การซื้อของเงินผ่อน ไม่ว่าจะเป็รถจักรยานยนต์ ทีวี ตู้เย็น เป็นต้น หรือแม้แต่การซื้อกับข้าวโดยการซื้อร้านค้าไว้ก่อน

2.2 ปัจจัยที่มีผลต่อการก่อกำเนิดของเกษตรกร มีดังนี้

2.2.1 ความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงของทั้งเจ้าหน้าที่และเกษตรกร ที่คิดว่า เป็นโครงการที่สวยหรู และน่าจะประสบความสำเร็จได้ด้วยดี ไม่น่าจะมีปัญหาอุปสรรคเกิดขึ้น

2.2.1 การบริหารจัดการโครงการยังไม่ดีพอ คือ ไม่มีการวางแผนเรื่องการผลิต การตลาด เมื่อมะม่วงถึงเวลาที่จะเก็บเกี่ยวผลผลิตก็ไม่มีการหาตลาดที่มารองรับ อีกประการหนึ่ง คือ เมื่อมีการดำเนินโครงการแล้วไม่มีการติดตามประเมินผลโครงการ

2.2.3 ตัวเกษตรกรเอง คือ ความขยันหมั่นเพียร การเอาใจใส่ดูแลในการผลิตเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการนั้นส่วนใหญ่จะมีฐานะยากจน หรือกำลังมาเริ่มต้นชีวิตใหม่ มาสร้างครอบครัวใหม่ จึงไม่มีทุนรอนที่จะนำมาใช้ลงทุนในการประกอบอาชีพ ต้องไปรับจ้างเพื่อที่จะนำเงินมาใช้จ่านในการดำเนินชีวิต ทำให้ไม่มีเวลาที่จะมาดูแลมะม่วง เมื่อปลูกแล้วก็ปล่อยเลยตามเลย ไม่มีการดูแลรักษา หรือบางส่วนอาจจะไม่มีความรู้หรือประสบการณ์ในการปลูกมะม่วง จึงทำให้ผลผลิตที่ได้ไม่ไม่มีคุณภาพ ไม่ได้ราคา

2.2.4 บริบทของชุมชนที่ได้ชื่อว่าเป็นชุมชนแก่งไผ่ ที่มีชาวบ้านจากต่างถิ่นฐาน มาอาศัยอยู่ร่วมกัน ต่างคนต่างทำมาหากินไม่มีเวลาที่จะมาพูดคุยกัน ทำให้ความรู้สึกผูกพันกันมีน้อย ในส่วนของการปกครองนั้นมีปัญหาเรื่องของผู้เฒ่าบ้านเก่า บ้านใหม่ จากการที่คนจากหลายที่

หลายวัฒนธรรมมาอยู่รวมกัน จึงทำให้มีชุมชนมีกลุ่มคนหลายกลุ่ม มีความขัดแย้งกันในเรื่องของผลประโยชน์ ไม่ไว้ใจกัน และไม่มีอะไรที่จะมาเชื่อมร้อยให้มีความผูกพันกันอย่างลึกซึ้ง เมื่อเกิดปัญหาหรือความขัดแย้งกันขึ้นเล็กน้อยก็สามารถที่จะถูกลามิใหญ่โตได้ง่าย จึงเป็นการยากที่จะทำให้ทุกคนมารวมตัวกัน และร่วมมือกันแก้ไขปัญหา หรือพัฒนาชุมชนในด้านต่างๆ อย่างจริงจัง

2.2.5 บทบาท/วิสัยทัศน์ของผู้นำชุมชนในเรื่องการบริหารจัดการ การยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น ความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ความมุ่งมั่นในการที่จะแก้ไขปัญหาชุมชนอย่างแท้จริง และการยอมรับของคนในชุมชน

3. แนวทางการพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินของเกษตรกรทั้งที่ผ่านมาและในอนาคตนั้น แบ่งเป็น 2 ยุค คือ ยุคแรก เป็นยุคการปฏิรูปที่ดิน (พ.ศ. 2526-2543) ซึ่งเป็นการเริ่มต้นของการเป็นหนี้สิน ซึ่งการแก้ไขปัญหาจะเน้นเรื่องการพัฒนาและส่งเสริมอาชีพ เช่น การเพาะเห็ด เลี้ยงสัตว์ โดยมีการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น สำนักงานพัฒนาชุมชน สำนักงานการปฏิรูปที่ดินจังหวัดลำพูน การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ และการขายที่ดิน และยุคที่ 2 คือ ปัจจุบัน (พ.ศ. 2543-2545) เป็นยุคที่มีคนภายนอกชุมชนเข้าไปกระตุ้นให้ชุมชนเป็นความสำคัญของปัญหา และช่วยกันหาแนวทางการแก้ปัญหาร่วมกันโดยจัดกระบวนการให้ชุมชนมีการวิเคราะห์ปัญหา ทบทวนหาแนวทางแก้ไข และสรุปบทเรียนที่ได้ร่วมกัน ในส่วนของตัวเกษตรกรเองได้จัดตั้งกลุ่มพัฒนาเกษตรกรไปรุ่งขึ้นเพื่อร่วมกันหาแนวทางแก้ไขปัญหา และพัฒนาชุมชนของตนเอง โดยมีการประชุมกันอย่างต่อเนื่อง การศึกษาดูงาน การจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเป็นกองทุนหมุนเวียนของหมู่บ้าน การประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการแก้ไขปัญหาร่วมแลกเปลี่ยนและหาทางออกร่วมกัน ขอปรับเปลี่ยนงบประมาณของ อบต. ในการทำถนนคอนกรีตมาเป็นการขุดเจาะบ่อน้ำเพื่อการเกษตร และร่วมกันกำหนดเงื่อนไข พิจารณา และติดตามการกู้เงินโครงการกระตุ้นเศรษฐกิจของกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทยที่สนับสนุนผ่าน อบต. สำหรับแนวทางการแก้ไขปัญหานี้สินในอนาคตเกษตรกรคาดหวังว่า รัฐบาลจะช่วยปลดหนี้สินที่เกิดจากโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงให้แก่เกษตรกร โดยคิดว่าหนี้สินที่เกิดขึ้นนั้นมาจากความผิดพลาดในการดำเนินโครงการของรัฐ มีการประสานงานกับหน่วยงาน องค์กรต่างๆ เพื่อขอความช่วยเหลือสนับสนุน และหาแหล่งทุนอื่นๆ มาสนับสนุนต่อไป ในส่วนของวิถีชีวิตที่ผูกพันกับหนี้สินนั้นก็จะดำเนินต่อไปเรื่อยๆ

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ พบว่า ปัญหานี้สินนั้นมีความสัมพันธ์กับบริบทของชุมชนคือ ชุมชนบ้านโป่งรุเป็นชุมชนที่มีความหลากหลายของกลุ่มคน มีความแตกต่างทางด้านวัฒนธรรมเหมือนคนแปลกหน้ามาอยู่ร่วมกัน มีความไม่ไว้ใจกัน ต่างคนต่างอยู่ จึงไม่มีความผูกพันลึกซึ้ง

ต่อกันเท่าที่ควร ดังนั้นจึงเป็นเรื่องยากที่จะให้ชุมชนมาร่วมกันในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน แต่ไม่ได้หมายความว่าความชุมชนนี้จะสิ้นหวังไปเสียทีเดียวเพราะว่า ในชุมชนยังมีกลุ่มที่เป็นความหวังและเป็นอนาคตของชุมชนคือ กลุ่มเยาวชนคนรุ่นใหม่ เพราะว่าเยาวชนรุ่นใหม่นั้นเจริญเติบโตและอาศัยอยู่ในชุมชนนี้เหมือนกัน มีภูมิหลังเหมือนกัน มีความผูกพันกันในฐานะเพื่อน หรือคนบ้านเดียวกัน มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนกันเรียนรู้ร่วมกัน โดยผ่านกิจกรรมกลุ่มที่มีการรวมตัวกัน เพื่อทำกิจกรรมร่วมกันและช่วยงานต่างๆ ของชุมชน เช่น งานศพ งานประเพณีต่างๆ เช่น ถอยกระถาง สงกรานต์ การแข่งขันกีฬาประจำตำบล ฯลฯ ปัจจุบันมีกลุ่มเยาวชนมีสมาชิก 100 กว่าคน ดังนั้นกลุ่มเยาวชนจึงเป็นความหวังใหม่ของชุมชนในการที่จะเชื่อมร้อยให้ชุมชนมีความร่วมมือกันมากขึ้น และเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาชุมชนต่อไปในอนาคต การจัดการกระบวนการเรียนรู้ให้กับกลุ่มเยาวชนจึงเป็นเรื่องที่สำคัญและน่าจะดำเนินการอย่างต่อเนื่อง

อภิปรายผล

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้พบว่า เจื่อนใจปัจจัยในการเกิดหนี้สินของเกษตรกรนั้นมีความสัมพันธ์กับทั้งนโยบายของรัฐและบริบทของชุมชน ซึ่งเจื่อนใจ/ปัจจัยที่มีผลต่อการก่อหนี้ของเกษตรกร มีดังนี้

1. เจื่อนใจในค่านโยบายของรัฐ ในการรับสมัครเกษตรกรเข้าทำกินในเขตปฏิรูปที่ดินของสำนักปฏิรูปที่ดินจังหวัดลำพูน ที่จะต้องเป็นเกษตรกรที่ยากจนและไม่มีที่ดินทำกิน เมื่อเข้ามาก็ต้องทำสัญญาเช่าทำกินกับทาง ส.ป.ก. ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของถนัด (2527) ที่ว่า จุดเริ่มต้นของการก่อหนี้เริ่มมาจากความยากจน เมื่อได้รับจัดสรรที่ดินแล้วเกษตรกรทุกรั้วเรือนต้องเข้าร่วมโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงในเขตปฏิรูปที่ดินที่เกษตรกรโดยการกู้เงินจาก ธ.ก.ส. มาลงทุนในการปลูกมะม่วง ซึ่งจะได้รับมาในรูปของกิ่งพันธุ์ ปุ๋ย สารเคมี พร้อมอุปกรณ์อื่นๆ ที่จำเป็น และพบว่า กิ่งพันธุ์และสิ่งของที่นำมาให้นั้นมีราคาแพงกว่าท้องตลาด กิ่งพันธุ์มะม่วงนั้นก็เป็กิ่งพันธุ์ที่ไม่แข็งแรง ทำให้เกษตรกรต้องซื้อกิ่งพันธุ์ใหม่ที่แข็งแรงกว่า ทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น และเมื่อมะม่วงให้ผลผลิตก็มีปัญหาเรื่องการตลาด บริษัทที่ทำสัญญาว่าจะรับซื้อผลผลิตก็ไม่รับซื้อ บอกว่าคุณภาพไม่ดี และราคาให้ต่ำ เกษตรกรไม่มีรายได้ บางรายต้องขาดทุนจึงทำให้มีหนี้สินเพิ่มขึ้น ซึ่งก็สอดคล้องกับการศึกษาของสงวน (2543) ที่พบว่า เกษตรกรในเขตปฏิรูปที่ดินได้รับการส่งเสริมให้ปลูกมะม่วงหิมพานต์ในลักษณะที่คล้ายกับโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงแล้วเกษตรกรก็ไม่ได้รับผลตอบแทนและต้องขาดทุนทุกปี ทำให้มีหนี้สินเพิ่มขึ้น และจากการศึกษาของทวีเกียรติ (2531) ที่พบว่า นโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมทางการเกษตรในรูปแบบของเกษตร

ครบวงจรที่ทำโดยบริษัทเอกชนที่ได้รับการสนับสนุนโดยรัฐนั้น เกษตรกรต้องตกเป็นลูกหนี้ของธนาคารทันทีที่มีการตกลงทำสัญญาเข้าร่วมดำเนินโครงการ

2. สภาพพื้นที่ที่แห้งแล้ง และไม่มีน้ำเพียงพอสำหรับทำการเกษตร ซึ่งทำให้การปลูกพืชผักของเกษตรกรนั้นต้องเลือกพืชที่ต้องการใช้น้ำน้อย และการลงทุนส่วนใหญ่จะเน้นหนักในเรื่องของการจัดการระบบน้ำในสวน และปริมาณที่ไม่เพียงพอต่อความต้องการก็ส่งผลกระทบต่อผลผลิตและรายได้ของเกษตรกรตาม ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของคณะกรรมการการเกษตรและสหกรณ์ในเรื่องความเสี่ยงในรายได้ฟาร์มจากปัจจัยการผลิต ได้แก่ ที่ดินทำกิน แหล่งน้ำ

3. ค่านิยมความเชื่อเกี่ยวกับหนี้สินของชาวบ้าน ที่ไม่ค่อยเดือดร้อนหรือกลัวการเป็นหนี้สิน มองหนี้สินไม่ใช่เรื่องหน้าอาย เพราะที่ชุมชนที่นี้ส่วนใหญ่ก็มีหนี้กันทั้งนั้น จึงทำให้ชาวบ้านไม่กลัวการเป็นหนี้ดังนั้นการใช้วิถีชีวิตของชาวบ้านก็จะผูกพันกับการเป็นหนี้มาตลอด ตั้งแต่เรื่องการลงทุนทางการเกษตร การซื้อของเงินผ่อน ไม่ว่าจะเป็นรถจักรยานยนต์ ที่วี ตู้เย็น เป็นต้น หรือแม้แต่การซื้อกับข้าวโดยการซื้อร้านค้าไว้ก่อน ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของนวลพร (2529) และอุทัยวรรณ (2543)พบว่า สาเหตุที่ก่อให้เกิดหนี้สินมาจากการใช้จ่ายฟุ่มเฟือย และการใช้เงินผิดวัตถุประสงค์ และจากวิธีคิดดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านคิดว่าการแก้ไขปัญหาหนี้สินคือ การหาแหล่งเงินกู้เพื่อมาลงทุนในการผลิต แต่ไม่มีการคิดทบทวนบทเรียนที่ผ่านมา ทำให้เกิดวัฒนธรรมการต่อรองในเรื่องขอความช่วยเหลือและสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ โดยการนำปัญหาหนี้สินที่มีอยู่มาเป็นเงื่อนไขในการต่อรอง

4. ความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการส่งเสริมการปลูกมะม่วงของทั้งเจ้าหน้าที่และเกษตรกร และการบริหารจัดการโครงการยังไม่ดีพอ คือ ไม่มีการวางแผนในเรื่องของการผลิต การตลาด เมื่อมะม่วงจะได้เวลาในการเก็บเกี่ยวผลผลิตก็ไม่มีการหาตลาดที่จะมารองรับ อีกประการหนึ่ง คือ เมื่อมีการดำเนินโครงการแล้วไม่มีการติดตามหรือประเมินผลโครงการ ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของสาทร พบว่า สาเหตุที่เกษตรกรมีหนี้สินค้างชำระนั้นมาจาก การดำเนินงานเพื่อสนองตอบนโยบายของรัฐ โดยขาดความรู้ความเข้าใจและการอธิบายให้กระจ่างในสาระของโครงการ

5. การจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้ชุมชนมีความตระหนัก มีการทบทวน วิเคราะห์ และหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาพร้อมกันนั้นสอดคล้องกับการศึกษาของสีลาภรณ์ และปาริชาติ พบว่าการเรียนรู้ของชุมชนนั้นทำให้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มคนเพื่อที่จะจัดการกับปัญหาต่างๆ ของชุมชน โดยการเรียนรู้ผ่านกระบวนการกลุ่ม เรียนรู้จากปัญหาและการปฏิบัติการจริง และสอดคล้องกับการศึกษาของเทอดศักดิ์ (2545) พบว่า การวิเคราะห์ปัญหาชุมชนร่วมกันนั้นทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และตระหนักในปัญหา ซึ่งการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันนั้นเป็นส่วนสำคัญที่จะพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็ง

แนวทางการแก้ไขปัญหานี้สินของเกษตร พบว่า เจื้อนใจในการพยายามที่จะจัดการ
 หนี้สิน คือ มาจากปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระตุ้นและจัดกระบวนการเรียนรู้ให้ชุมชนได้มาวิเคราะห์
 สถานการณ์ปัญหาพร้อมกัน มาทบทวนกระบวนการพัฒนาที่ผ่านมา ร่วมกันวิเคราะห์หาสาเหตุของ
 การเกิดหนี้สิน และร่วมกันหาแนวทางในการแก้ไขปัญหานี้สิน โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วม
 และการเรียนรู้จากปัญหาจริงๆ ซึ่งทำให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ และสามารถนำไปปรับใช้ได้
 ระดับหนึ่งเท่านั้น แต่ชาวบ้านยังไม่ตระหนักในปัญหาอย่างแท้จริง จากการศึกษาครั้งนี้พบว่า
 เจื้อนใจที่สำคัญสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนคือ บริบทของชุมชน โป่งรุ เป็นชุมชนที่ได้
 ชื่อว่าเป็น ชุมชนแกงโธ๊ะ มีชาวบ้านจากต่างถิ่น ต่างวัฒนธรรมมาอาศัยอยู่ร่วมกัน ต่างคนต่างทำมา
 หากิน ทำให้ความรู้สึกผูกพันกันนั้นมีน้อย ภายในมีปัญหาเรื่องของผู้นำ จากการที่มีคนจากหลายถิ่น
 ฐานหลายวัฒนธรรมมาอยู่ร่วมกัน ทำให้มีกลุ่มคนหลายกลุ่มคน ไม่มีความไว้วางใจกัน ไม่มีอะไรที่
 จะมาเชื่อมร้อยให้เขามีความผูกพันกันอย่างลึกซึ้ง ดังนั้นเมื่อมีปัญหาหรือเกิดความขัดแย้งกัน
 เล็กน้อยก็สามารถที่จะถูกกลาโมใหญ่โตได้ง่าย ดังนั้นในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนนั้นเรา
 จะต้องมีศึกษาบริบทของชุมชน ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมชุมชนเสียก่อน

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากผลการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอเสนอข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะบางประการ ทั้งนี้เพื่อ
 เป็นประโยชน์สำหรับการที่จะศึกษาและเรียนรู้เกี่ยวกับหนี้สิน ดังนี้

1. ในการศึกษาเกี่ยวกับหนี้สินจะศึกษาเพียงแค่จำนวนหนี้เพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอ แต่จะ
 ต้องศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมของชุมชนด้วย ว่าชุมชนมีความเป็นมาอย่างไร มีความคิดความ
 เชื่อมเกี่ยวกับหนี้สินอย่างไร และชุมชนมีการปรับตัวอย่างไรในการจัดการกับหนี้สินของตนเอง
2. เพื่อให้ชุมชนมีความตระหนักและต้องการที่จะแก้ไขปัญหานี้สินของตนเองอย่างจริงจัง
 จึงนั้น ควรจะมีการจัดกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องให้ชุมชนเกิดความตระหนัก และเรียนรู้อย่าง
 แท้จริง เพื่อจุดประกายความคิดในการจัดการหนี้สินของตนเอง เช่น การแลกเปลี่ยนเรียนรู้
 การศึกษาดูงานชุมชนอื่นที่มีการจัดการเรื่องหนี้สินของตนเอง
3. ต้องมีนักพัฒนา นักวิชาการ หรือบุคคลที่คอยเป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำ ตั้งคำถาม
 กระตุ้นให้คิด ให้กำลังใจกับคณะทำงานอย่างใกล้ชิด และเป็นคนกลางในการเชื่อมประสานให้
 ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหานี้
4. ต้องมีการพัฒนาศักยภาพ/สร้างผู้นำที่เข้มแข็งและหลากหลาย เพราะว่าผู้นำถือว่าเป็น
 แกนนำที่สำคัญสำหรับการพัฒนาชุมชน

5. ต้องการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้เข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา และต้องมีการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

6. ในการดำเนินโครงการต่างๆ ของรัฐนั้น ต้องมีการทำความเข้าใจกับเจ้าหน้าที่ที่จะต้องรับผิดชอบให้มีความเข้าใจอย่างถ่องแท้ มีการสื่อสารที่ชัดเจน มีการติดตามประเมินผลโครงการอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพื่อเป็นการสรุปผลการทำงานที่ผ่านมา และวางแนวทางในการดำเนินการช่วงต่อไป ทั้งนี้เมื่อมีปัญหาสามารถที่จะปรับแก้ได้ทันทุกที่

7. ในส่วนของกองทุนหมู่บ้านนั้นควรจะมีการศึกษาและสรุปบทเรียนการดำเนินงานที่ผ่านมาว่าสามารถช่วยเหลือเกษตรกรได้มากน้อยเพียงใด และส่งผลกระทบต่ออย่างไรกับชุมชน

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

1. ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับหนี้สินนั้น ควรจะให้ความสำคัญกับการศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมของชุมชนด้วยว่ามีการก่อเกิด มีการปรับตัวอย่างไร ส่งผลอย่างไรต่อการจัดการหนี้สิน และควรศึกษาเปรียบเทียบกับชุมชนที่มีการจัดการเกี่ยวกับหนี้สินของตนเอง

2. ควรทำการศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการจัดการกระบวนการเรียนรู้ และบทบาทของวิทยากรกระบวนการในการกระตุ้นเพื่อให้ชุมชนมีความตระหนัก อยากรแก้ไข และหาแนวทางแก้ไขปัญหาหนี้สินของตนเองอย่างมีส่วนร่วม

3. ควรทำการศึกษาเปรียบเทียบเป็นกรณีศึกษาระหว่างครอบครัวที่สามารถจัดการหนี้สินของตนเองได้ และครอบครัวที่ไม่สามารถจัดการหนี้สินของตนเองได้

4. ควรทำการศึกษาถึงแนวทางการพัฒนาอาชีพเกษตรกรกรรมในเขตปฏิรูปที่ดินที่เหมาะสม และสอดคล้องกับความต้องการของเกษตรกรอย่างมีส่วนร่วม